

ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА НА ЕТАПІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

© Дашо Т. Ю., 2015

Розглянуто одну із основних проблем теорії та філософії права. Мета статті – зосередити увагу на вирішенні однієї із фундаментальної проблем юридичної науки: захисту прав і свобод людини та громадянина на етапі формування громадянського суспільства. Проаналізовано індивідуальні та соціальні чинники формування громадянського суспільства. Крім цього, звернуто увагу на необхідність захисту прав людини та громадянина в цьому процесі.

Ключові слова: громадянське суспільство, філософсько-правова проблема, соціальні чинники, індивідуальні чинники, фундаментальна проблема, держава, право, влада, суспільство, права і свободи людини і громадянина.

Т. Ю. Дашо

ЗАЩИТА ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА НА ЭТАПЕ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Рассмотрена одна из основных проблем теории и философии права. Цель статьи сконцентрировать внимание на решении одной из фундаментальной проблем юридической науки: защиты прав и свобод человека и гражданина на этапе формирования гражданского общества. Проанализированы индивидуальные и социальные факторы формирования гражданского общества. Кроме этого, обращено внимание на необходимость защиты прав человека и гражданина в этом процессе.

Ключевые слова: гражданское общество, философско-правовая проблема, социальные факторы, индивидуальные факторы, фундаментальная проблема, государство, право, власть, общество, права и свободы человека и гражданина.

T. Y. Dasho

PROTECT THE RIGHTS AND LIBERTIES OF THE CITIZENS AT THE STAGE OF CIVIL SOCIETY

The article is dedicated to one of the main problems of the theory and philosophy of law. The purpose of this article is to focus on solving one of the fundamental problems of legal science, human rights and freedoms of man and citizen at the stage of civil society. The authors analyzed the individual and social factors in the formation of civil society. Also referred to the need to protect human and civil rights in the process.

Key words: civil society, philosophical and legal issue, social factors, individual factors fundamental problem, state, law, government, society, rights and freedoms of man and citizen.

Постановка проблеми. Права людини – одне із найуживаніших понять у сучасному правознавстві, навколо якого і в наш час відбуваються гострі дискусії серед учених. Інтерес до концепцій прав людини легко пояснити з урахуванням соціально-економічної перебудови, що відбувається в Україні.

Кожне суспільство мало свої уявлення про справедливість, гідність і повагу. Майже в кожній давній спільноті людей висловлювалася думка, що її провідники повинні правити мудро, керуючись інтересами загального добробуту. Джерелом таких поглядів були заповіді Божі, закони природи, традиції, а часом і політичні рішення, але вони не впливали із розуміння того, що кожна людина наділена правом мати справедливих керівників. У добре упорядкованому суспільстві народ неодмінно користувався тим, що його еліта брала на себе певні політичні зобов'язання. Проте у нього не було жодних природних чи людських прав, які він міг би протиставляти несправедливому керівництву. Століттями тривав процес поступового визнання індивідуальної свободи та обмеження влади уряду.

Аналіз останніх досліджень. Історично першою формою розуміння прав людини була ліберальна концепція. Приблизно до XVII ст. не було розуміння суспільства як області об'єднання особистих неполітичних інтересів, як не було і розуміння держави як особливого апарату примусу, відособленого від людини. Поняття свободи сформулювали ще давньогрецькі мислителі, зокрема Арістотель, а потім Августин і Фома Аквінський. Вони вважали, що свобода – право повноправних членів громади бути керованими в їхніх власних інтересах. Ідея свободи в той час не співвідносилася з ідеєю юридичного захисту прав людини. Катастрофа традиційного, ґрунтованого на патріархальних, общинних зв'язках суспільства, і його традиційної влади вперше чітко виявила існування розбіжностей між громадянським суспільством і державою. Це розходження актуалізувало також проблему: як суспільство, члени і соціальні групи якого перебувають у постійному русі, конфлікті, може все ж таки зберігати соціальну згуртованість, з одного боку, визнаючи законність існування державної влади, а з іншого боку – юридичний захист прав людини. Обґрунтування такого розуміння цих питань ґрунтується на ідеї природних прав людини та теорії суспільного договору.

Основоположником лібералізму справедливо вважають англійського політичного діяча та філософа Дж. Локка, тому що він одним з перших заговорив про примат прав людини і громадянина, назвавши державу його слугою. Він вважав, що під час укладання суспільного договору зберігаються всі природні права людини, під якими він розумів право на життя, свободу та приватну власність, а межі влади держави окреслені тими самими правами громадян, для охорони яких її і створено. Пізніше ці ідеї, доповнені вченням Ш. Монтеск'є про громадянські права, сприйняли в Новому Світі, де Т. Джефферсон оголосив їх самоочевидними (замінивши, щоправда, право власності на прагнення до щастя). Декларація прав людини і громадянина 1789 р. проголосила, що свобода, власність, безпека та опір насильству – природні, невідчужувані та священні [22, с. 84]. Ці ідеї – основоположні засади західної ліберальної концепції прав людини.

Дещо пізніше, у другій половині XVIII ст., погляди французького просвітника Ж.-Ж. Руссо поклали початок другому підходу щодо проблеми співіснування державної влади, громадянського суспільства і прав людини. Його розуміння проблеми можна визначити як народницьке (авторитарне) або колективістське, що потім підхопили і розвинули в умовах нових історичних реалій марксиста та соціал-демократи.

Людина згідно з Ж.-Ж. Руссо завжди перебуває у природному стані добра. Внаслідок обману сильних і заможних люди укладають суспільний договір, що стає можливим через перекинування людської природи після виникнення власності. Створене у такий спосіб суспільство протиприродне, але його можна облаштувати на справедливих началах. Для цього воно повинно стати єдиним цілим і отримати усі права, притаманні людині в природному стані. Окрім того, остання може насолоджуватися своїми правами лише як частина цілого. У такій ситуації індивідуальні права набували юридичного характеру, оскільки вони забезпечувалися взаємною згодою та сукупною силою всіх громадян. Свобода та рівність учасників договору забезпечували об'єднання народу в єдине ціле (колективну особистість), інтереси якої не могли суперечити інтересам окремих осіб. Звідси цілком закономірно впливав висновок про можливість цілого (суспільства) диктувати свою волю окремим своїм складовим – індивідам [21, с. 42–45].

Учення просвітників Дж. Локка і Ш. Монтеск'є про поділ влади та забезпечення прав і свобод громадян поряд з ідеями, відображеними в нормативних документах у період становлення буржуазного ладу в Англії, пізніше розвинуто в Новому Світі в ході боротьби північно-

американських колоній проти своєї метрополії. Так, у Декларації незалежності США 1776 р. заявлено: “Ми вважаємо самоочевидними ті істини, що всі люди створені рівними і наділені Творцем визначеними невідчужуваними правами, що до них відносяться життя, свобода, прагнення до щастя, що для забезпечення цих прав серед людей утворюються держави, що черпають свої розумні повноваження у згоді керованих” [23, с. 9].

Виклад основного матеріалу. Вже від початку виникнення концепція прав людини у юридичному сенсі забезпечувала недоторканність сфери індивідуальної свободи та створювала своєрідний феномен, який інший відомий англійський філософ С. Мілль назвав “персональним суверенітетом”. Це означає, що людина є сувереном над собою, над своїми вчинками та діями у цій сфері та забезпечується існуванням юридичних гарантій реалізації прав людини. Концепція прав людини та персонального суверенітету мала, безумовно, політичне забарвлення та виникла в Англії всупереч офіційній доктрині суверенітету Корони та командній теорії у праві (згідно з якою індивіди є тільки пасивними об’єктами державної влади, засобами для досягнення державних цілей). Хоча в Англії завжди існувала сфера імунітету особи, в яку ніколи не втручалася світська влада навіть шляхом правотворення, що дало Т. Гоббсу підставу у своїх “Діалогах про загальне право” стверджувати: “Моє право – це свобода, яку залишає мені закон”.

Ця фраза передає суть типу правового регулювання “все, що не заборонено законом, – дозволено” [4, с. 49], тоді як державним органам дозволено робити лише те, що безпосередньо визначено законом. Тому сферою свободи для приватних осіб є “простір для дій”, не заборонених законом. Саме такий підхід щодо трактування свободи відзначається ще у пам’ятці права Давнього Риму – Інституціях Юстиніана, в якій під свободою розуміли “природну можливість робити те, що до вподоби, якщо цьому не перешкоджає будь-яка сила або будь-яке право” [14, с. 21].

Власне на існування природної свободи звертає увагу видатний науковець та історик права У. Блекстоун у своїх Коментарях законів Англії: “Абсолютні права людини, яка вважається вільною, асоціюються з можливістю відрізнити добре від поганого та з волею обирати ті засоби, яких вона найбільше прагне, звичайно виступають як природна свобода людства” [1, с. 125]. “Ці права походять із резервуару природної свободи, до якої належить те, що не може бути принесено у жертву публічним інтересам законами суспільства; або ті громадянські привілеї, які суспільство ставить як умову обміну на природні свободи, яких зрікаються індивіди” [6, с. 128].

У. Блекстоун під природними правами розуміє “опційні права”, або ті права, які особа вибирає для досягнення власних цілей, що становлять сферу індивідуальної свободи (персонального суверенітету). Охарактеризувати саме таку ситуацію можна словами англійського економіста А. Сміта: “Кожна людина, доки вона не порушує закони справедливості, залишається абсолютно вільною, дбаючи про свої цілі своїми засобами” [34, с. 204]. Під законами справедливості звичайно мають на увазі природне право.

До речі, Конституція США 1787 р. не містила переліку прав людини, оскільки вважалося, що природні права, які належать людині, не потребують подальшого закріплення. Позитивна фіксація одних прав, на думку батьків-засновників США, могла призвести до ущемлення інших прав людини, які не отримали позитивного конституційного визнання – безпосередній вплив англійської правової традиції на існування депозитивного “резервуару природної свободи”, який не може бути вичерпаний позитивною фіксацією окремих прав людини. Наприклад, у чинній Конституції України у ч. 1 ст. 22 міститься посилання на зазначений “резервуар”. У статті записано, що “права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними” [19].

Свободу в демократичних країнах розуміють як відсутність державного свавілля з установленням легітимних, розумних та пропорційних обмежень реалізації людиною своїх основних прав. Вона завжди ґрунтувалася на індивідуалістичному припущенні, що особа повинна сама вирішувати, що їй треба робити, а що – ні. Свободи, що належать людині, яка здатна до самостійних дій, не залежать від державного визнання та належать усім та назавжди. Отже, природні права (права людини) забезпечують “сферу індивідуальної та суспільної свободи” від свавільного державного втручання.

Класична правова думка ґрунтується на індивідуалістській філософії “персонального суверенітету, що не втрачає своєї актуальності й сьогодні. Як зауважував з цього приводу австро-

американський конституціоналіст Г. Кельзен: “Індивідуалістська філософія XVIII та XIX століть дістала свій розвиток з ідеї, що людина-індивід є сувереном, тобто має найвищу цінність. З цього доходять висновку, що соціальний порядок зв’язує індивіда лише тоді, коли він сам це визнає” [7, с. 69]. Звичайно, це твердження слухне за умов існування незалежної судової влади, яка визначає у процесі захисту фундаментальних прав пропорційність та необхідність державних обмежень, інакше виникає величезна загроза посилення у суспільстві анархічних або тоталітарних тенденцій.

Природно-правова (ліберальна) концепція прав людини також визнає пріоритет певних сфер індивідуальної свободи щодо охорони колективних або суспільних інтересів, які оформляються у вигляді прав чи захищаються законами. Якщо головною складовою детермінантою авторитарного або тоталітарного режиму є страх, то засадою конституційно-демократичного (ліберального) режиму є основні права людини. Права людини не захищають індивіда від суспільства, навпаки, – вони забезпечують крихітні канали обміну ідеями, суспільні ніші від зруйнування владою, формуючи водночас критерій та опозицію владі [5, с. 90].

Із позицій ліберальної концепції прав людини фундаментальні принципи (особливо ті, що встановлюють зміст прав людини) мають вищу юридичну силу, ніж звичайне законодавство, що приймають, визначаючи “простий політичний пріоритет парламентської більшості” [10]. Адже, щоб здобути згоду більшості виборців, яким належать конституційні права, парламентська більшість повинна гарантувати дотримання основних прав і свобод та тих фундаментальних принципів, які не можна порушити чи скасувати за допомогою парламентського волевиявлення.

Звідси і походить право особи заперечити закон, якщо вона вважає, що її фундаментальне право порушується. Суть ліберальної ідеї розрізнення принципу та політики полягає в тому, що право про права людини не є політичним правом, тобто не формується або приймається під час політичного процесу. Тому зміст прав людини неможливо вичерпно визначити, закріпивши міркування політичної (парламентської) більшості у текстах законів.

У правовій науці найсуперечливішим є питання визнання провідною однієї з теорій походження прав людини: природно-правової чи позитивістської. Існування цієї дилеми визнавали не тільки у конституційному праві, але й у філософії права. Так, німецький філософ І. Кант пов’язує свою класифікацію прав людини з поділом права на природне та позитивне. Як вважає цей видатний науковець, джерелом природного права є чистий раціональний принцип а пріорі, або веління розуму (категоричний імператив), оскільки кожна людина є метою у собі. Своєю чергою, позитивне або статутне право походить від волі законодавця. Тому свобода, за І. Кантом, є незалежність від примусової волі (свавілля) іншого. Вчення І. Канта про апріорність людського розуму (“чистий розум”) можна також уважати доктринальною основою вчення про права людини як обґрунтування наявності існування певних прав людини, які не залежать від будь-яких державних рішень, а тому й обмежують державну владу. У зв’язку з цим цікавою видається думка французького філософа Ж. Марітена: “Людина має права з огляду на той факт, що вона є особистістю, господарем над собою та над своїми вчинками; отже, вона не є засобом для досягнення будь-якої цілі, вона є ціллю сама по собі. Людська гідність? Цей вислів нічого не означатиме, якщо з нього не випливає висновок, що згідно з природним правом людина має право на повагу, на те, щоб бути суб’єктом прав, щоб у неї були права. Всі ці речі належать людині саме тому, що вона людина” [8, с. 37].

Природно-правова теорія походження прав людини стверджує, що право особи щодо іншої може бути як позитивним, так і моральним. Для аналізу та визначення обов’язковості реалізації цього права, з позицій зазначеної теорії, необхідно визначити його зміст, який має бути аргументований відповідно до критеріїв справедливості, розумності та моральних цінностей. Адже тільки за таких умов моральні вимоги обов’язкові у юридичному сенсі. Суть цієї теорії полягає у тому, що перелік позитивно закріплених конституційних прав не є вичерпним (ч. 1 ст. 22 Конституції України), їх можна “вивести” та сформулювати, враховуючи необхідність захисту певних інтересів правничими засобами. Вона також визнає позадержавне походження прав людини та виводить їх зміст безвідносно до встановленого правопорядку. Яскравим прикладом такого підходу може бути право особи на “прайвесі” (державне невтручання у приватне життя), яке Верховний Суд США “вивів” із природи та духу Конституції США та у результаті застосування концепції “належної правової процедури”.

У сучасному публічному праві набув поширення третій підхід, який знаходить виявлення у комбінації природно-правового та позитивістського підходів. Як зазначив з цього приводу колишній Голова Федерального Конституційного Суду (ФКС) та президент ФРН Р. Герцог: “Поняття прав людини несе навантаження й у сенсі їх походження та захищеності. Позитивізм уважає, що права діють у тому обсязі, у якому вони гарантуються державно-правовими нормами (нормативістська теорія Кельзена). Від цих прав відрізняються ті, джерелом яких є християнські цінності, які не потребують державного визнання, а діють як надпозитивні права. Але такий підхід не має особливого практичного значення у ФРН, оскільки Основний Закон і без цього містить широкий перелік прав і не було особливої необхідності проголошувати або вдаватися до поняття надпозитивних прав, хоча на початку своєї діяльності ФКС використовував таке поняття. Основний Закон виключає конфлікт чинної Конституції та надпозитивних прав. Додержавні права – це ті самі права людини, санкціоновані державою” [3, с. 15].

Отже, у принципі, можна дійти висновку, що конфлікту між цими двома підходами не існує, оскільки сучасна наука та відповідна практика не визнають тих прав людини, які не закріплені позитивно у нормативному вигляді. Фундаментальний, персоніфікований (невідчужуваний від особи) та природно-правовий характер першого покоління прав людини отримав усебічне визнання. Вони закріплені у конституційних документах періоду ліберально-демократичних революцій (право на свободу та особисту недоторканність, право на свободу слова, на людську гідність, на власність, на справедливий суд тощо) та практично без змін перейшли у сучасні конституційні тексти та міжнародні договори (конвенції).

Права другого покоління – позитивні права, що закріплювались у конституціях першої половини ХХ століття (право на працю, на соціальний захист та інші), а також права третього покоління – колективні права, закріплені у конституціях другої половини ХХ століття (право на безпечне для життя та здоров’я довкілля тощо), не мають такого природно-правового характеру, оскільки надаються державою та залежать від здійснення її соціально-економічної функції, на відміну від прав першого покоління, які вимагають від держави утримуватися від свавільного втручання у сферу індивідуальної свободи.

Отже, треба визнати необхідність існування розумного та необхідного співвідношення прав людини між собою у демократичному суспільстві, на що чітко вказав англійський філософ С. Мілль: “єдиною метою, з якою влада може бути легітимно застосована до будь-якого члена цивілізованого суспільства проти його волі, – це запобігання завданню шкоди іншим. Його власне благо, фізичне чи моральне, не є вагомою гарантією. Частина його поведінки підконтрольна суспільству, – це те, що стосується інших. Та частина поведінки, яка стосується лише власне його самого, його право на незалежність – абсолютне. Індивід є сувереном над собою, над власним тілом та розумом” [6, с. 7].

Розвиток природно-правових підходів щодо походження основоположних прав людини, а отже, й встановлення суддівського критерію щодо пропорційності їх обмежень позитивним законодавством, залежить від ступеня української інтеграції у європейську правову систему, активної підтримки цього процесу українською юридичною елітою, принципово новою, “творчою” діяльністю Конституційного Суду України щодо захисту цих прав та визначення їхнього змісту, а також визнання судового прецеденту джерелом права про права людини.

На нашу думку, враховуючи поданий вище аналіз західної концепції прав людини, можна виділити її основні елементи.

По-перше, у сучасній правовій теорії та на практиці не визнається у чистому вигляді ні природно-правовий, ні позитивістський підхід щодо походження основоположних прав та свобод людини і громадянина. У практиці конституційного судочинства визнають так звані “третій шлях”: ці права та свободи мають бути обов’язково зафіксовані у конституційному тексті з метою їх юридичного захисту та гарантій, але зміст цих прав (принаймні першого покоління) не може визначатися лише у текстах законів. Окрім того, обмеження щодо здійснення цих прав, встановлені позитивним законодавством, повинні відповідати критеріям природного права, тобто не бути свавільними, та відповідати критеріям розумності, суспільної необхідності та пропорційності. Для їх належної гарантії найбільш пристосована діяльність конституційних судів та міжнародних

юрисдикційних органів (Європейського суду з прав людини), яка сприяє усебічному визнанню судового прецеденту джерелом права.

На підтвердження цього висновку можна навести висловлювання відомого правознавця сучасності М. Кеппелетті: "... сучасний конституціоналізм з його основним елементом – ліберальним біллем про права та його суддівським захистом – є єдиною реалістичною імплементацією цінностей природного права у нашому сучасному світі. У цьому сенсі наша епоха є епохою природного права. Точніше я хочу сказати, що сучасний конституціоналізм є спробою зняти суперечність між позитивним та природним правом. Сучасні конституції, білли про права, які їх складають, та судовий контроль є синтезом позитивного та природного права. Вони відображають найвиваженішу спробу тисячоліть щодо "позитивації" цих цінностей, але без їх абсолютизації або їх передачі під повний контроль ситуативних бажань парламентської більшості, що змінюються" [2, с. 210].

Разом із тим, цей природно-правовий підхід, тобто віра в існування деяких природних прав людини, не закріплених у правових нормах, ще зберігається, про що наголошує, зокрема, ч. 3 ст. 5 "Фундаментальні права" проекту Конституційного Договору для Європейського Союзу: Фундаментальні права, які гарантує Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод, а також які походять з конституційних традицій, що є спільними для держав-учасниць, становлять загальні принципи права Союзу.

По-друге, фундаментальні права та свободи природно-правового походження обмежують державну владу у правовому сенсі, встановлюють межі її реалізації, а також виступають самостійним критерієм визначення правового характеру законів та "становлять основу "стримувань та противаг" державній владі, що завжди має тенденцію до виходу з-під контролю суспільства; це той бар'єр, який у державі, що претендує іменуватися демократичною і правовою, не може бути подолано на власний розсуд ні законодавчою, ні виконавчою, ні судовою владою" [16, с. 10].

По-третє, фундаментальні права та свободи не тільки визначають характер та порядок індивідуальних дій, але й встановлюють певні обов'язки держави. У сучасних демократіях вони також виступають певним обмеженням на законодавчу діяльність держави та юридичною гарантією захисту від свавілля парламентської більшості. Законодавець не може скасувати ці права та свободи, а також встановити у текстах законів свавільні (у розумінні "диспропорційні") обмеження щодо їх реалізації.

Як слушно зауважує з цього приводу відомий український дослідник М. Козюбра, "права людини є безпосередньо діючим правом і можуть застосовуватися (з посиланням, звичайно, на відповідні міжнародні пакти, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України) "contra legem" – всупереч закону, якщо закон суперечить фундаментальним правам людини: не відображає природно-правові основи; не відповідає міжнародно-правовим принципам і нормам про права людини та громадянина; прийнятий нелегітимним органом державної влади; не використовується весь комплекс правових засобів і прийомів, що вироблені світовою практикою тощо" [16, с. 10].

На думку О. Лукашової, вирішальний вплив на становлення прав людини справила природно-правова доктрина, яка утвердила пріоритет прав людини, визначивши нові параметри взаємовідносин між індивідом та владою [23, с. 9]. Головною особливістю природного права є те, що в основу його покладено загальнолюдські цінності. Природно-правові теорії розглядають права людини як вираження об'єктивних потреб і цінностей людського буття. Проте не можна забувати, що розуміння походження та суті прав людини постійно оцінювали з урахуванням двох протилежних позицій, природно-правовій доктрині великою мірою протистояв позитивістський підхід до розуміння прав людини та взаємовідносин індивідуума та держави. Позитивістський напрям підходить до прав людини як до категорій, що встановлює держава, держава здійснює акт "дарування" людині її прав.

Протистояння цих позицій відбувається вже упродовж тривалого часу і зберігається в сучасних правових системах. Практика держав, які визнають природно-правову доктрину походження прав людини, зовсім не заперечує її позитивного оформлення. Як впливає із зауваження О. Лукашової, природно-правову доктрину та позитивістський підхід слід розуміти як відносини протилежностей, тобто відносини, що взаємно доповнюють, зумовлюють одні одних [23, с. 14].

Природно-правова концепція ставить права людини над державою, запобігаючи їх довільному обмеженню. Держава не може не визнавати прав людини на життя, гідність, недоторканність тощо. Поряд із цим держава, спираючись на закон, зобов'язана виконувати функцію їх захисту і забезпечення. Отже, юридичне закріплення прав людини, вбираючи в себе природно-правові начала, що містяться у них, пом'якшує протистояння природно-правових та позитивістських підходів. Ідучи шляхом позитивного закріплення природних права і принципів, які за змістом є етично-політичними настановами, що набувають під час закріплення певної конструктивної юридичної форми, можна стверджувати, що права та свободи людини і громадянина виступають одним із найважливіших інститутів теорії держави і права.

Із самої словесної конструкції “права людини” випливає, що вони можуть належати лише людині або хоча б колективу людей. Отже, необхідно знайти певну ознаку, яку мали б усі люди без винятку; це дасть змогу відповісти на питання про природу належних їм прав.

У середньовічній Європі проблему винятковості людини розкривали через тлумачення текстів Священного писання. На відміну від тварин, людина була моральною істотою, що уклала завіт з Богом. Лише в епоху Просвітництва важливою особливістю людини також визнали наявність розуму. Люди домоглися певної автономії від природи, вивільнивши себе з-під впливу низки природних законів, що діють щодо інших груп живих істот. Людина сама врегулювала питання, пов'язані з правилами свого співжиття. Очевидно, моральні настанови – це перші загальнообов'язкові норми, що виникли із системи табу і заборон примітивного суспільства. На нашу думку, відмінною рисою людини є її здатність до моральних дій, тобто здатність формувати уявлення про моральні права, робити висновки, що ґрунтуються на моральних уявленнях, а отже, брати на себе моральну відповідальність. Отже, права на життя, свободу і задоволення природних потреб невідчужувані, оскільки в протилежному випадку моральне суспільство не існуватиме.

Наведене вище твердження цікаве й тим, що більшість теорій розглядають права людини насамперед як права моральні. Як пише А. Бережнов [11, с. 27], уявлення про право виникає як домагання індивіда визначеного соціального блага і тому споконвічно є суб'єктивним уявленням про ідеальне, справедливе. Спочатку це буде моральне право, дотримання якого підтримуватиметься силою суспільної думки, пізніше воно може стати вже юридичним правом, що перебуває під захистом держави.

Треба звернути увагу насамперед на те, що для української правосвідомості завжди був характерний нерозривний зв'язок права з моральними духовними началами, і навіть більше – із християнською чеснотою.

Право, права і свободи людини для української правосвідомості не існують тільки у практичному, прагматичному розумінні як засіб забезпечення свободи і безпеки окремого індивіда. Їхнє розуміння та втілення пов'язані з реалізацією глибинних цілей людської природи, самого змісту її існування.

Принципове значення має і те, що ставлення до права, до прав і свобод людини для української правосвідомості неможливе інакше як через усвідомлення певного морального ідеалу як мети у власному житті. Тому будь-яка правова проблема для української ментальності нерозривно пов'язана з цінностями добра і справедливості, правди і людяності. Так, у преамбулі чинної Конституції України зазначено, що Верховна Рада України приймає цю Конституцію, “усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми та прийдешніми поколіннями”. У цих словах виражено такі цінності, як добро, любов та совість, що є дзеркалом людської справедливості.

На нашу думку, спроби перемістити українську правову систему в площину інших цінностей та суто механічно перенести на український ґрунт західноєвропейську концепцію прав і свобод людини, основу на природно-правовій доктрині, може призвести до кризи в українській правосвідомості, а у кінцевому рахунку – навіть до применшення самої ідеї прав і свобод людини і громадянина. Тому, визнаючи значення системи прав і свобод людини і громадянина, яку розробила західноєвропейська правова думка, треба шукати її власне обґрунтування, доповнювати її тими ідеями, насичувати тими ідеалами, що визначаються особливостями українського менталітету.

XIX ст. стало свідченням розширення ідеї про права людини, а сама концепція прав людини після Другої світової війни поступово набуває глобального характеру. Проте зазначимо, що поряд із глобалізацією проблеми прав людини, закріпленням всесвітніх універсальних поведінкових стандартів, у міжнародно-правових документах відсутня дефініція поняття прав людини. Зважаючи на такий факт, можна зробити висновок, що це пов'язано із політичними, культурними, соціальними особливостями країн, що брали участь у розробленні та прийнятті Загальної декларації прав людини та інших важливих міжнародно-правових документів у галузі прав людини.

Науковці не досягли також єдиної позиції щодо дефініції поняття прав людини. Так, І. Фарбер, А. Лопатка, В. Кучинський дотримуються думки, що права людини – це соціальні можливості індивіда мати певні блага [31, с. 13]. Вже цитована нами О. Лукашова, пом'якшуючи протистояння природно-правових та позитивістських поглядів на права людини, зазначає, що права людини – це визначені нормативно структуровані властивості та особливості буття особи, що виражають її свободу і є невід'ємними та необхідними способами і умовами її життя, її взаємовідносин із суспільством, державою, іншими індивідами [31, с. 13]. М. Вітрук формулює права і свободи людини як матеріально зумовлені, юридично закріплені та гарантовані можливості індивіда володіти та користуватися конкретними соціальними благами [31, с. 14].

Визначаючи поняття “права людини”, у науковій літературі та законодавстві доволі часто вживають формулювання “права і свободи людини”. Хоча переважно терміни “права” і “свободи” вживають як синоніми, все ж таки певна відмінність між ними існує. Якщо йдеться про наявність у особи права, то цьому протиставляється обов'язок влади здійснити певні дії, спрямовані на реалізацію цього права. Якщо йдеться про свободу, то це означає, що існує окрема сфера життя індивіда, якої влада не повинна торкатися, тобто це можна розуміти як заборону втручатися у певну сферу життя індивіда.

У юридичній науці права людини найчастіше визначаються як гарантовані демократичним суспільством можливості для кожного індивіда, певних спільностей на належний рівень життя, ефективну соціальну систему охорони та захисту від свавілля держави відповідно до встановлених міжнародних та національних стандартів і процедур [31, с. 14]. Або ж “певні можливості людини, необхідні для її повноцінного існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, що об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей” [32, с. 16].

Не викликає жодних сумнівів, що проблема прав людини вже давно вийшла за межі однієї країни і набула характеру світової. Тому в запропонованому визначенні йдеться про “рівень розвитку цивілізації”. Права людини – це права не тільки громадянина конкретної держави, але й члена світової спільноти. Це твердження найповніше проявляється у концепціях, що проголошують універсальність прав людини. “Всі права людини мають універсальний характер, вони неподільні, взаємозалежні та взаємопов'язані. Міжнародне співтовариство повинно ставитися до прав людини неупереджено та об'єктивно” [33].

У Конституції нашої держави гарантіям прав та свобод людини і громадянина приділено найбільше уваги. Зазначимо, що інститут “Права, свободи і обов'язки людини і громадянина” має ширше коло гарантій, ніж інші інститути Конституції. Підтвердженням тому є той факт, що в розділі II практично всі 47 статей містять конституційно-правові гарантії прав і свобод людини та громадянина. Усю сукупність як конституційно-правових гарантій, так і гарантій, закріплених в інших галузях законодавства, варто розглядати у цілісності як систему юридичних гарантій, прав та обов'язків громадян, кожної особистості.

Оскільки Конституція, як Основний Закон держави, вносить системність у право і є ефективним системоутворювальним фактором правової системи, закріплює вихідні засади формування та дії національного права, наповнює його своїм змістом, пронизує єдиними принципами та ідеями [18, с. 12], то конституційно-правові гарантії є основою для формування гарантій, що містяться в усіх галузях права, тобто конституційно-правові гарантії перетворюються на гарантії інших галузей права.

Положення Конституції, в яких закріплено і гарантовано права та свободи людини і громадянина, найбільш конкретно та детально розкрито та розвинено у нормативно-правових актах, прийнятих державними органами (кодексах, законах), підзаконних актах (указах Президента та постановах Уряду), а також у локальних нормативних актах.

Конституційно-правовим гарантіям притаманна імперативність, однак існує тісний зв'язок між конституційно-правовими гарантіями та гарантіями інших галузей права. Так, ст. 41 Конституції України проголошує: “Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної творчої діяльності. Право приватної власності є непорушним” [19]; ст. 440 ЦК України закріплює виконання цієї гарантії: “Шкода, що заподіяна особистості або майну громадянина, а також шкода, що заподіяна організації, підлягає відшкодуванню особою, яка заподіяла шкоду, у повному обсязі” [13, с. 637].

Тісно зв'язані конституційно-правові гарантії також з гарантіями, закріпленими кримінальним правом, оскільки Конституція України визначає зміст і принципи кримінальної політики, її мету та соціальну спрямованість. Своєю чергою, кримінально-правові гарантії здійснюють охорону багатьох конституційно-правових норм. Так, Кримінальний кодекс України передбачає конкретні міри покарання за небезпечні злочини, спрямовані проти життя і здоров'я людини, захист яких гарантує Конституція.

Удосконалення законодавства про забезпечення прав і свобод людини і громадянина здійснюється в нашій державі збільшенням переважної ваги законів у системі нормативно-правових актів, що безпосередньо визначають порядок реалізації основних прав та свобод людини і громадянина; сприяння у відповідненню цього законодавства до Конституції України та міжнародних стандартів у цій галузі; доведення норм, уміщених у законах, що гарантують основні права та свободи людини і громадянина, до високого рівня конкретизації; посилення юридичних гарантій захисту цих прав та свобод, зміцнення правових засобів їх реалізації.

Деякі права в найзагальнішому вигляді сформульовано в Конституції, проте на рівні законів вони дотепер так і не набули належного або й узагалі ніякого закріплення. Прикладами можуть слугувати ще недавній антиконституційний інститут прописки, відсутність окремого закону про порядок проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій тощо [17, с. 234].

На нашу думку, якщо, з одного боку, і відбувається помітне розширення переліку та поглиблення змісту чинних гарантій прав і свобод на рівні чинного законодавства, то з іншого – відчутно зменшуються можливості їх реалізації, особливо в соціально-економічній та екологічній сферах. Виникає парадокс: деталізація регулювання законом можливостей здійснення того чи іншого права може не збігатися з можливостями його реального використання в повсякденній практиці, тобто часто гарантії конституційних прав та свобод людини не діють.

Особливе місце гарантій прав і свобод людини та громадянина визначається ще й тим, що процес гарантування є складовим елементом у системі національної безпеки України, яка передбачає три рівні основних об'єктів безпеки: на першому місці – громадянин (людина) – його права та свободи; на другому – суспільство, його духовні та матеріальні цінності; на третьому – держава, її суверенітет, конституційний лад, територіальна цілісність і недоторканність кордонів.

Пріоритетними національними інтересами України на сучасному етапі визнано розвиток демократичних інститутів для забезпечення прав та свобод людини, гарантування прав української нації та національних меншин України, захист прав яких розглядається як невід'ємна частина міжнародно-правового захисту прав людини, важливий елемент забезпечення стабільності, демократії та миру в Європі, один із найважливіших напрямів міжнародної співпраці [36, с. 28]; забезпечення екологічно та технологічно безпечних умов життєдіяльності суспільства, зміцнення генофонду Українського народу, його фізичного та морального здоров'я та інтелектуального потенціалу тощо. Загрозою національній безпеці України держава визнає низький рівень життя та соціальної захищеності значних верств населення, наявність великої кількості громадян працездатного віку, не зайнятих суспільно корисною діяльністю, зниження рівня здоров'я населення, незадовільний стан системи його охорони тощо [24, с. 138].

Щоб забезпечити захищеність громадян, у межах національної безпеки розробляють систему нормативно-правових актів, визначають правові основи діяльності державних органів влади та

управління, формують органи забезпечення безпеки та механізм контролю за їх діяльністю. Для виконання цих функцій створюють державні органи забезпечення національної безпеки, які керуються в своїй діяльності Конституцією України, законами України “Про Раду національної безпеки і оборони України” [29], “Про службу безпеки України” [30], “Про міліцію” [26], “Про правовий режим надзвичайного стану” [28], “Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру” [25], “Про оперативно-розшукову діяльність” [27] та іншими нормативно-правовими актами, а також міжнародними договорами та угодами.

З огляду на принцип, за яким людина, її життя, здоров’я, честь і гідність, недоторканність та безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, Конституція чітко визначає, що навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану не можуть бути обмежені права та свободи людини, тобто зберігається система загальнонаціональних і правових гарантій, усі основні правові інститути, що гарантують захист і оборону прав і свобод, передбачених Конституцією. Навіть у доволі складних для країни умовах повинні продовжувати свою діяльність Конституційний Суд, суди загальної юрисдикції, органи внутрішніх справ, прокуратура та інші органи, від діяльності яких залежить захист прав і свобод людини.

Основоположний принцип побудови правової системи взагалі та системи юридичних гарантій прав і свобод людини та громадянина, зокрема – загальність захисту прав, свобод і законних інтересів усіма способами, які не суперечать законові. Державному гарантуванню прав і свобод людини та громадянина слугує те, що їх регулювання належить до виключного ведення України, а це покликано забезпечити єдиний правовий статус особи, котра проживає на території України. Саме тому проблема гарантій прав і свобод людей у сучасній Україні виходить за межі суто юридичної практики. Постає надзвичайно складне завдання: не зафіксувати нормами права та законодавчими постановами нинішню правову ситуацію в країні (як це було у провідних європейських країнах у період буржуазних революцій, коли відбувалося становлення сучасної системи права), а, навпаки, увідповіднити цю правову ситуацію до світових стандартів гарантій людських прав, скоригувати особливості сприйняття права громадянами, ліквідувати негативні стереотипи тощо [20, с. 19–20].

Висновки. Як випливає із викладеного вище, останніми роками проблема прав людини стала предметом серйозного наукового аналізу. Але реальних, істотних зрушень, незважаючи на те, що влада весь час говорить про права людини, немає. Гострота проблеми зумовлена й тим, що в нашому суспільстві склалася традиція зневажливого ставлення до окремого громадянина, особи, її прав, свобод, інтересів [35, с. 5].

Разом із тим, на наше глибоке переконання, сьогоднішня ситуація не виглядає зовсім безнадійною. Щоб поліпшити ситуацію у частині забезпечення гарантій прав та свобод особи в Україні, необхідно вжити таких заходів, як прийняття комплексної Концепції державної політики в галузі прав та свобод особи, Програми забезпечення прав та свобод людини і громадянина, активізувати роботу з метою підвищення правосвідомості громадян. Підтримуємо пропозицію К. Волинки, яка пропонує здійснювати відповідні зміни і в економічній сфері України: забезпечувати зростання виробництва, переорієнтувати економіку на загальносоціальні потреби, забезпечувати її стабільність та поєднувати ринкові перетворення з виваженою соціальною політикою держави [12, с. 30]. Необхідно створити механізм реалізації передбачених у законодавстві прав, свобод та обов’язків громадян, під яким треба розуміти сукупність різних гарантій і дій, процес, у результаті функціонування якого особи, котрі мають певні права, свободи та обов’язки, досягають цілей, благ, передбачених Конституцією України [15, с. 29].

На нашу думку, передусім потрібні реальні гарантії прав людини. Повинні діяти не тільки ті гарантії, що закріплені нормами права, але й гарантії, визначені іншими соціальними нормами: нормами моралі, моральності, корпоративними нормами, нормами-звичаями тощо. Якими б не були стабільними та забезпеченими з боку держави конституційно-правові гарантії, вони не зможуть відособлено від інших соціальних норм достатньою мірою створити сприятливі умови для повного забезпечення прав та свобод людини.

Безумовно, потрібен доволі тривалий час для подолання інерції мислення українців, для того щоб стосунки в суспільстві стали глибоко моральними, відповідали вимогам етики і, разом з тим, вимогам закону.

1. Blackstone W. *Commentaries on the Laws of England* / W. Blackstone. – Vol. 1. – P. 125.
2. Cappeletti M. *The Judicial Process in Comparative* / M. Cappeletti. – Oxford: Clarendon press, 1989. – P. 210.
3. *Europasche Grundrechtszeitschrift*. – 1990. – P. 483; Цит. за: *Общая теория прав человека* / под ред. Е. А. Лукашевой. – М.: Норма, 1996. – С. 15.
4. Golding M. *The Concept of Rights: A Historical Sketch* / M. Golding. – Boston: Little, Brown and Company, 1978. – P. 49.
5. Holmes S. *The Liberal Idea* / S. Holmes. – *The American prospect*, 1991. – P. 90.
6. *Ibid.* – Vol. 11. – P. 128.
7. Kelsen H. *The Pure Theory of Law* / H. Kelsen // *Harvard Law Review*. – Vol. 55. – 1941. – P. 69.
8. Maritain J. *The Rights of Man* / J. Maritain. – London, 1944. – P. 37.
9. Mill J.S. *On Liberty* / J.S. Mill. – Chicago: Gateway Edition, 1958. – P. 7.
10. Spann G. *Secret Rights* / G. Spann // *71 Minnesota Law Review* 673 (1987).
11. Бережнов А. Г. *Права личности: некоторые вопросы теории* / Александр Геннадьевич Бережнов. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – С. 27.
12. Волинка К. Г. *Забезпечення прав і свобод особи в Україні: теоретичні і практичні аспекти* / К. Г. Волинка // *Право України*. – 2000. – № 11. – С. 30.
13. *Гражданский кодекс Украины (научно-практический комментарий)*. – Х., 2000. – С. 637.
14. *Институции Юстиниана* / [Ин-т всеобщ. истории РАН; Юрид. фак. Моск. гос. ун-та им. М. В. Ломоносова; Центр изучения рим. права]; пер. Л. Расснера; под ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 1998. – С. 21.
15. Князев В. *Конституційні гарантії прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні* / В. Князев // *Право України*. – К., 1998. – № 11. – С. 29.
16. Козюбра М. *Принципи верховенства права у конституційному правосудді* / М. Козюбра // *Закон і бізнес*. – 2000. – № 17. – С. 10.
17. *Конституційне законодавство України (законодавчі акти, коментар, офіційне тлумачення)* / [С. В. Лінецький, М. І. Мельник, А. М. Ришелюк]. – К.: Атіка, 2000. – С. 234.
18. *Конституційне право України: підруч. [для студ. юрид. спец. вищих закл. освіти]* / Погорілко В. Ф. [та ін.]; за ред. В. Ф. Погорілка; НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; [2-ге доопрац. вид]. – К., 2000. – С. 12.
19. *Конституція України: із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 08.12.2004 р.* – К.: Велес, 2008. – 48 с.
20. Костицький В. *Економічний патріотизм як соціально-економічне і правове явище* / В. Костицький // *Право України*. – 2001. – № 6. – С. 19–20.
21. Лотман Ю. М. *Избранные статьи* / Юрий Михайлович Лотман; [в 3 т.]. – Таллин, 1993. – Т. 2. – С. 42–45.
22. *Международное сотрудничество в области прав человека: документы и материалы*. – М., 1993. – С. 84.
23. *Общая теория прав человека* / под ред. Лукашевой Е. А. – М.: Норма, 1996. – С. 9, 14.
24. Олійник А. Ю. *Теорія держави і права: навч. посіб.* / А. Ю. Олійник, С. Д. Гусарев, О. Л. Слюсаренко; Нац. акад. внутр. справ України. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 11, 138.
25. *Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру: Закон України від 8 червня 2000 р.* // *Відомості Верховної Ради України*. – 2000. – № 40. – Ст. 337.
26. *Про міліцію: Закон України від 20.12. 1990 р.* // *Відомості Верховної Ради України*. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
27. *Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р.* // *Відомості Верховної Ради України*. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
28. *Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 березня 2000 р.* // *Відомості Верховної Ради України*. – 2000. – № 23. – Ст. 176.
29. *Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 5 березня 1998 р.* // *Голос України*. – 1998. – 3 квіт.
30. *Про службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 р.* // *Відомості Верховної Ради України*. – 1992. – № 27. – Ст. 383.
31. Рабінович П. *Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти)* / П. Рабінович, І. Панкевич // *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина*. – Серія І. Дослідження та реферати. – 2001. – Вип. 3. – С. 13, 14.
32. Рабінович П. *Основні права людини: поняття класифікації, тенденції* / П. Рабінович // *Укр. часопис прав людини*. – 1995. – № 1. – С. 16.
33. *Российский бюллетень по правам человека*. – 1998. – Вып. 10. – С. 5. (Віденська Декларація 1993 року).
34. Смит А. *Исследование о богатстве народов* / А. Смит. – Петроград: Прибой, 1924 (1776). – С. 204.
35. Тацій В. *Проблеми становлення сучасного конституціоналізму в Україні* / В. Тацій, В. Тодика // *Право України*. – 2001. – № 6. – С. 5.
36. Товт М. *Міжнародно-правовий захист національних меншин в Україні та система контролю Ради Європи* / М. Товт // *Право України*. – 2001. – № 7. – С. 28.